

ZƏYƏMÇAY HÖVZƏSİNİN SON TUNC – İLK DƏMİR DÖVRÜ SAKİNLƏRİNİN BƏZİ DƏFN ADƏTLƏRİ HAQQINDA

Kür çayının sağ qolu olan və inzibati baxımdan Gədəbəy, Tovuz və Şəmkir rayonlarının ərazisinə düşən Zəyəmçay hövzəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, burada son tunc-ilk dəmir dövründə müxtəlif dəfn adətləri geniş yayılmışdır. Bu dəfn adətlərinin öyrənilməsi və təhlili Zəyəmçay hövzəsinin qədim sakinlərinin dini dünyagörüşünü, ictimai münasibətləri, mənəvi mədəniyyətləri, mədəni-iqtisadi əlaqələri barədə ətraflı məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

Zəyəmçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindəki dəfn adətlərinin öyrənilməsində kurqanlar mühüm rol oynayırlar.

Daş və torpaq qarışığından tökülmüş kurqanlarda dəfn adətlərini E.A.Reslerin və Y.İ.Hummelin qazıntıları vasitəsilə qismən də olsa öyrənmək mümkündür.

Zəyəmçay hövzəsində bu tip kurqanlarda meyitlər bükülü vəziyyətdə sol və ya sağ çiyini üstə dəfn edilmişlər. 1903-cü ildə E.A.Reslerin qazdığı 1№ li kurqan (Şəmkirin Çınarlı kəndində) sübut etmişdir ki, Zəyəmçay hövzəsi də daxil olmaqla Qərbi Azərbaycanda kurqan altında meyitləri dəfn etmə adəti uzaq keçmişdən başlayır. Bu kurqanın altında dəfn edilmiş meyitin sümükləri çürüsə də, müəyyən edilmişdir ki, onun başı qərbə doğru olmaqla uzadılmış halda dəfn edilmişdir. (7, s. 48) 3№li kurqanda (Şəmkirin Düyərli kəndi yaxınlığında) qazıntı zamanı yanıq izləri qeyd olunmuşdur. Bu yanıq izlərinə əsasən belə bir nəticəyə gəlinir ki, meyit yerində, yəni qəbirdə yandırılmış, daha sonra isə qalıqları dəfn edilərək, üzərində çox da böyük olmayan kurqan düzəldilmişdir. Hələlik, bu kurqandan başqa Zəyəmçay hövzəsində meyitlərin yandırılmasını (kremasiya adəti) isbat edə biləcək digər faktlara rast gəlinməmişdir. Bu sahədə yalnız 1938-ci ildə Y.İ.Hummelin qazıntıları istisnaq təşkil edir. Zəyəm dəmir yolu stansiyası yaxınlığında, dəmir yolu xətti çəkilən zaman aşkar edilmiş küplər böyük maraq kəsb etmiş və 1938-ci ildə Y.İ.Hummel burada tədqiqatlar aparmışdır. Torpaq işləri zamanı fəhlələr tərəfindən qismən sındırılmış və Y.İ.Hummel tərəfindən yerindəcə tədqiq olunmuş 5 küp dəfn adətləri haqqında yeni məlumatlar üzə çıxarmış oldu. Y.İ.Hummelin qənaətinə görə bu küplərdə meyitlərin külü dəfn edilmişdir. Küplər yanmış, boz rəngli gil və əhəngdaşı təbəqəsinin altında yerləşmişdir. Küplərin içərisi torpaqla dolu olmuş, diblərində isə kömür tapılmışdır. Onların içərisi təmizlənən zaman diblərində 0,5 m. qalınlığında kül və kömür təbəqəsi olduğu qeyd edilmişdir. Küpün içərisindən tapılmış çay daşları ehtimal ki, əvvəlcə küpün ağzını örtmüş, sonra isə dağlaraq içərisinə düşmüşdür. Küplərin içərisindən yarıyanmış sümük qırıntıları da tapılmışdır. Bu fakta əsaslanan Y.İ.Hummel bu küpləri meyiti yandırdıqdan sonra onun qalıqlarını və külünü basdırmaq üçün istifadə olunmuş qablar hesab edir və bu sahənin qədim qəbristanlıq olduğunu güman edir (7, 50). Zəyəmçay hövzəsinin başqa yerlərindən bu cür dəfn etmə adətinə rast gəlmədiyimiz üçün Y.İ.Hummelen fikrini qəti olaraq rədd etmək qeyri-mümkündür. Bununla yanaşı göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanın düzən və dağətəyi rayonlarının bəzilərində, o cümlədən Gürcüstanda da meyiti yandıraraq dəfn etmə prosesi geniş yayılmışdır. (23, 80-92)

E.A.Resler və Y.İ.Hummelin qazdığı kurqanlarda bu cür dəfnetməni təsdiq edəcək əlamətlərə təsadüf edilməmişdir. Tədqiq edilmiş kurqanların altından sağ və ya sol çiyini üstə dəfn edilmiş insan sümükləri tapılmışdır. Ümumiyyətlə, bu kurqan qəbirlərində meyitlərin istiqaməti sərbəst olmuşdur: onların çoxusu şimali-qərbdən cənubi-şərqə doğru dəfn edilmişdir. E.A.Reslerin qazmış olduğu 8Nəli kurqanda (Çınarlı kəndi yaxınlığında) meyitin istiqaməti dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Çox ehtimal ki, qadına məxsus olan bu meyit əlləri sinəsi üstə çarpazlaşdırılaraq, ayaqları yarım bükülü halda, üzü şərqə sol çiyini üstə dəfn edilmişdir. 8 Nəli kurqana nəzərən daha zəngin hesab edilən 9Nəli kurqandan (Çınarlı kəndində) tapılan sadə torpaq qəbirdə aşkarlanan skeletin üzü qərbə doğru, sağ çiyini üstə dəfn edildiyi görünür. Meyit əlləri, dizlərinə doğru uzadılmış halda, ayaqları yarım bükülü vəziyyətdə dəfn edilmişdir. (7, 51)

Birinci qrupa daxil olan kurqanların içərisində Y.İ.Hummel tərəfindən qazılmış 107Nəli kurqan (Şəmkir yaxınlığında) dəfn adətləri baxımından çox maraqlıdır. Bu kurqanın altından tapılan sadə torpaq qəbirdə suvari öz atı ilə dəfn edilmişdir. Bu dəfn adətini sübut edən fakt qəbirdə insan sümükləri ilə yanaşı at sümüklərinin də tapılması olmuşdur. Qeyd edək ki, bu cür dəfn adəti e.ə. II minilliyin sonlarında geniş yayılmışdır. Qəbirlərin birində insan sümükləri və bəzədilmiş at sümüklərinin birlikdə tapılması, digərlərində isə ancaq kasıb avadanlığın olması əhali arasında ictimai təbəqələşmənin varlığına dəlalət edir. Çox güman ki, zəngin avadanlıqlı qəbirlər zadəgan təbəqəyə aiddir. Şübhəsiz ki, qəbilə və tayfanın bütün üzvləri atla dəfn edilə bilməzdi, buna yalnız öz sağlıqlarında atları olan kəslər malik olmuşdur. Belə dəfn adəti həm də ictimai təbəqələşmənin inkişafını göstərən bir faktdır. Belə dəfn adətinə malik kurqanlara Azərbaycanda Gəncəçay hövzəsində, Mingəçevirdə (26, 19). Xankəndidə (27, 76) və Naxçıvanda da rast gəlinmişdir. Atla birlikdə dəfn adətinə Şəmkirin Çardaqlı kəndi yaxınlığındakı dağıdılmış torpaq kurqan altındakı daş qutu qəbirdə də rast gəlinmişdir. Y.A.Paxomovun məlumatına görə bu qəbirdə üçdən çox insan skeleti və bir atın sümükləri tapılmışdır. Bu skeletlərlə yanaşı qəbirdən müxtəlif əşyalar da aşkar edilmişdir. (7, 56)

E.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərinə aid olan daş qutu və sadə torpaq qəbirlər Zəyəmçay hövzəsində yaşamış olan qəbilə və tayfaların dəfn adətlərini öyrənmək üçün əsas mənbələrdir. Zəyəmçay hövrəsində yüzlərlə bu tip qəbirlər tədqiq olunmuş və dəfn adətlərinə dair maraqlı məlumatlar toplanmışdır.

Zəyəmçay hövzəsinin daş qutularının əksəriyyətində bir meyit dəfn olunmuşdur. Bəzi hallarda isə kütləvi dəfnə malik olan qəriblərə də təsadüf edilmişdir. Zəyəmçay nekropolunun qazıntısı zamanı tədqiq olunmuş 130-a yaxın daş örtüklü qəbrin heç birində kütləvi dəfnin izlərinə rast gəlinməmişdir.(9) Kütləvi dəfnə malik qəriblər sırasında V.Belkin Gədəbəy rayonunda tədqiq etdiyi böyük ölçülü daş qutu qəbirləri göstərə bilər. (7, s.157)

Zəyəmçay hövzəsinin daş qutularının istiqaməti əsasən qərbdən şərqə doğrudur. Belə istiqamətə V.Belk, A.A.İvanovski və Y.İ.Hummelin Gədəbəy və Qalakənd, habelə Şəmkirçay və Gəncəçay hövzələrindəki daş qutularda da rast gəlinir. (6, 24, 25) F.Bayern tərəfindən Dilican yaxınlığındakı Redkin Lager qəbristanlığında qazılmış bütün daş qutuların istiqaməti şərqdən qərbə doğru olmuşdur. (20, 206) Zəyəmçay hövzəsinin daş qutu qəbirlərində meyitlər əsasən uzadılmış və ya oturdulmuş vəziyyətdə dəfn edilmişdir. Bu dəfn adəti haqqında A.A.İvanovski belə yazır:

«Daş qutularda ölümlər çox zaman oturdulmuş, az hallarda isə uzadılmış vəziyyətdə dəfn edilirlər. Hər iki vəziyyətdə, dəfn prosesində və qəbirdəki avadanlıq arasında heç bir fərq yoxdur"» (25, 167). Tədqiqatçı göstərir ki, meyitlərin uzadılmış vəziyyətdə dəfni ayrıca adət kimi deyil, yalnız fizioloji proseslə əlaqəli bir haldır. Belə ki, insan öldükdən sonra müəyyən vaxt ərzində onun cəsədi quruyur. Meyitə istənilən vəziyyəti (onu qatlamaq, əymək və s.) vermək üçün, o öldükdən dərhal sonra bu prosesə başlamaq lazımdır. Əks halda meyit quruyur və onu adətə uyğun olaraq, qatlamaq mümkün olmur. Ona görə də bəzi qəbirlərdə uzadılmış halda skeletlərin aşkarlanması məhz bununla əlaqədardır. (25, s.167-168) Lakin, istər Zəyəmçay, istərsə də Şəmkiçay və Gəncəçay ərazilərində tədqiq olunmuş daş qutu qəbirlərində ölümlərin uzadılmış vəziyyətdə dəfninə tez-tez rast gəlinir. Zəyəmçay nekropolundakı qəbirlərdə belə dəfn adətinə rast gəlinməmişdir. (9) Zəyəmçayın yuxarı axarında, Gədəbəy rayonu ərazisində A.A.İvanovskinin tədqiq etdiyi 29 daş qutu qəbirdə meyitlər oturdulmuş, 12-də isə uzadılmış halda dəfn edilmişdir. Tədqiq olunan 72 ədəd daş qutu qəbirdən 31-də isə qəbirdə sümüklər çürüdüyündən onların istiqamətini və vəziyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. (25, s.165-166) Qeyd olunan ərazidə V.Belk tərəfindən qazılmış 300 ədəd daş qutu qəbirdə də meyitlər gah uzadılmış, gah da oturdulmuş vəziyyətdə dəfn edilmişlər (7, 62). Zəyəmçay hövzəsində aşkar olunan bu qəbirlərdə avadanlıq baxımından heç bir fərq olmasa da dəfn adətləri baxımından mühüm fərqlər gözə çarpır.

Tünc dövərində tayfaların dəfn adətlərindəki müxtəlifliyi araşdıran E.E.Kuzmina belə bir qənaətə gəlir ki, qədim insanların dini dünyagörüşündə və mifik təfəkkürlərində baş verən təbəddülatlar dəfn adətində özünü daha dərinliyi ilə büruzə verir (29, s.202). Qəbir kameralarında meyitlərin qoyuluşundakı fərqli istiqamətlər və yaxud onların oturdulmuş, yarımökülü və ökülü vəziyyətlərdə basdırılmaları, kremasiya adəti, qəbir kameralarının «o biri dünya evi» kimi avadanlıqlarla doldurulmaları və s. adətlər qədim tayfaların dini inancları ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçı göstərir ki, yarımökülü vəziyyətdə çiyini üstə dəfn insanın ana bətnindəki ilkin vəziyyətinə oxşadılmasıdır (29, 202-203).

Daş qutularla və torpaq qəbirləri ilə yanaşı Zəyəmçay hövzəsinin qədim qəbristanlıqlarında yerin üzərində tək-tək sal daşlara da rast gəlinir. Çox güman ki, bu cür daşları daş qutu qəbir hazırlamaq üçün gətirmişlər. Lakin burada A.A.İvanovskinin fikri ilə razılaşsaq onların ehtiyat xarakterli qəbirlər olması səbəbilə istifadə olunmayaraq yerində qalmaları faktını təsdiqləmiş olarıq. (25, s.166) Y.İ.Hummelin fikrincə isə belə daş düzümləri ibadət yerləri olmuşdur. (24, 65)

Zəyəmçay hövzəsinin bəzi daş qutu qəbirlərində meyitin yanına avadanlıq qoymaqdan əlavə onun üzərinə çoxlu çay daşı tökmək adətinə də təsadüf edilir. Bu tip qəbirlərə V.Belk və A.A.İvanovskinin də qazıntılarında rast gəlinmişdir (7, 25). A.A.İvanovskinin Zəyəmçayın yuxarı axarı hövzəsində və Gədəbəydə tədqiq etdiyi 72 daş qutu qəbirdən 32-də kameranın içərisində avadanlıqla və meyitlə müxtəlif ölçülü çay daşları da tapılmışdır. Bu prinsipə əsaslanan tədqiqatçı daş qutuları iki qrupa ayırır. (25, 167) Birinci qrupa daxil olan daş qutu qəbirlərin içərisi narın torpaqla doldurulmuş və onların içərisindəki avadanlığa az zərər dəymişdir. Belə qəbirlərdə meyitlər olduğu vəziyyətdə (dəfn prosesində qoyulduğu kimi) qalmış və skelet yaxşı mühafizə olunmuşdur. İkinci qrupa daxil olan daş qutularda isə kameranın içərisindən müxtəlif ölçülü çay daşları narın torpaqla birlikdə çıxarılmışdır. Bu

səbəbdən də həm skeletin sümükləri yararsız hala düşmüş, həm də keramika nümunələri tamamilə qırılmışdır (25, s.166-167). Bu cür dəfn adətinə malik qəbirlər haqqında V.Belk fərqli mühafizə irəli sürür. O, qeyd edir ki, meyiti və onun üçün ayrılmış avadanlığı qəbrə qoyduqdan sonra onun üzərini torpaq qatı ilə basdırmışlar. Qəbrin üzərini isə sal daşlarla qapamışlar (25, 168).

Bu qeyd etdiklərimizlə yanaşı, daha bir dəfn adəti kimi bəzi qəbirlərə adi çay daşlarının və dəvəgözü daşlarının qoyulmasını göstərə bilərik. Belə qəbirlər avadanlıq və forma cəhətdən daşlara təsadüf edilməyən qəbirlərdən fərqlənmirlər. Qəbirlərə adi daş qoymaq adətinə Qafqazın başqa yerlərində də təsadüf edilmişdir. Gürcüstanın çoxqatlı Samtavr qəbristanlığında e.ə. XIII-IX əsrlərə aid sadə torpaq qəbirlərdə də bu adətin izləri aydın görünür. Bu adətlə dərinədən maraqlanan T.N.Çubinişvili qeyd edir ki, qəbirlərə daşların qoyulması və yaxud tökülməsi son tunc-ilk dəmir dövrünün dəfn adətləri və müəyyən dini-etiqaad məsələləri ilə əlaqədardır. (33, 55) Şimali Qafqazda da belə qəbirlərə təsadüf edilmiş, burada daşlar avadanlıqla bir sırada qəbrə qoyulmuşdur. Kuban çayı yaxınlığında e.ə. VII-V əsrlərə aid sadə torpaq qəbirlərdə qazıntılar aparmış arxeoloq N.K.Anfimov bu adətin son tunc-ilk dəmir dövründən başladığını, ilk qəbirlər üçün xarakterik olmasını və onun uzun müddət davam edərək müəyyən etiqaad məqsədi daşdığını göstərmişdir (7, 66).

Adi çay daşları ilə yanaşı bəzi qəbirlərə dəvəgözü daşlarının da qoyulması heç şübhəsiz dini etiqaadla bağlı olmuşdur. Zəyəmçay nekropolunun bir sıra qəbirlərində isə avadanlıqla yanaşı obsidian parçalarına da rast gəlməmişdir (12, 60). Bu obsidian parçalarının üzərində heç bir işlənmə izi yoxdur və onlar qəbirlərə hər hansı bir alət kimi qoyulmamışdır. Zəyəmçay nekropolunda obsidian parçalarına daha çox insan skeletlərinin aşkar edildiyi qəbirlərdə rast gəlinir (1, 166-167) Bu daşlara qəbirlərdə rast gəlinməsi onlar haqqındakı ibtidai magik təsəvvürlərlə bağlıdır. Çox güman ki, qədim inamlara görə önlərin ruhu məhz bu daşlara köçürmüş. Azərbaycanın Qarabağ, Gəncəçay hövzəsi, Naxçıvan ərazilərində son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin bir çoxunda obsidian lövhələri aşkar edilmişdir. (11, 28) Obsidian lövhələrinə qəbir kamerasının müxtəlif yerlərində rast gəlinmişdir. Zəyəmçay nekropolunun 31Nəli daş örtüklü qəbrindən aşkar edilən 2 ədəd obsidian daşının biri kəllənin arxasında, o birisi isə onurğa sümüyünün üstündə idi (9, 32-33). 72Nəli daş örtüklü qəbirdən də 2 ədəd işlənməmiş obsidian daşı tapıldı (9, 79-80). Onların hər ikisi skeletin sol çiyinin altında idi. Qollar isə yarım bükülü vəziyyətdə meyitin başının alt tərəfinə uzadılmışdır. 85Nəli daş örtüklü qəbirdə qazıntılar zamanı aşkar edilən saxsı qablardan birinin içərisində 1 ədəd obsidian daşı, kameranın şimal və cənub tərəflərindən isə daha 2 ədəd obsidian daşı tapıldı. Qeyd edək ki, bu qəbirdə insan skeleti aşkar edilməmişdir (9, 89-90).

Zəyəmçay hövzəsinin bəzi qəbristanlıqlarında, o cümlədən Zəyəmçay nekropolunda dəfn adətləri baxımından diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyət skeletsiz qəbirlər, ölən şəxslərin qəbirlərə qoyulmaması məsələsidir. Skeletsiz qəbirlər həm də Zəyəmçay nekropolunun əsas fərqləndirici cəhətlərdən biridir. (1, 164) Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, skeletsiz qəbirlərin heç birində kremasiya adətinin izlərinə də rast gəlinməmişdir (9).

Qəbirlərdə insan skeletinin tapılmaması faktı daha qədim mərhələyə – ilk tunc dövrünə (e.ə. IV minilliyin sonu – III minillik) aid abidələrdən məlumdur. (11, 58) Təkcə Zəyəmçay nekropolunun da daxil olduğu Zəyəmçay hövzəsi deyil, Azərbay-

canın digər bölgələrindəki həmdövr (son tunc-ilk dəmir dövrü) abidələrində də skeletsiz qəbrlərə təsadüf olunmuşdur.

Hələ 1888-1891-ci illərdə Gədəbəydə arxeoloji qazıntılar aparən V.Belk (alman Simens qardaşlarının Gədəbəy və Qalakənd mis zavodlarında kimyagər və elektrik texniki vəzifəsində çalışırdı), bu haqda məlumatlar vermişdir. Onun 1890-cı ildə Qalakənddə açdığı daş qutu qəbirlərin bir neçəsində insan skeletinə rast gəlinməmiş, bəziləri isə tamam boş çıxmışdı. Həmin qəbirlərin ağır sal daşlarından ibarət səliqəli üst örtüyünün tamamilə toxunulmamış qaldığını gören V.Belk haqlı olaraq bu qəbirlərin vaxtilə qarət olunması fikrini rədd etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, belə qəbirlər o dövrdə müəyyən şəxslər tərəfindən hazırlanaraq «satlıq» qəbirlər olmuşdur. «Alıcının» döyüşdən, xəstəlikdən və s. səbəblərdən həlak olması isə bu qəbirlərin boş qalmasına səbəb olmuşdur. (6, 164)

Skeletsiz və ya boş qəbirlər haqqında digər bir mülahizə yürüdən A.A.İvanovskiye görə isə bunlar ehtiyat qəbirlər olmuş, sonradan onları saldıran həmin şəxslərin başqa qəbirlərdə dəfn edilməsi və ya başqa yerə köçməsi ilə əlaqədar olaraq bu qəbirlər istifadəsiz qalmışdır. (25, 168) C.Ə.Xəlilov da bu barədə fikirləri təhlil edərkən A.A.İvanovskinin mövqeyinə daha çox üstünlük verir. (7, 64) Şimali Qafqazın Nestrov və Gürcüstanın Dmanisi qəbristanlıqlarında təsadüf edilən bu tip qəbirlərə əsasən A.V.Artsixoski onları suda boğulmuş və kənarda ölmüş şəxslərin şərəfinə tikilməsini iddia edir. (21, 80)

Daha çox A.A.İvanovskinin fikri ilə razılaşan H.Kəsəmənli qeyd edir ki, qəbirlərin boş qalmasının səbəbi burada məskunlaşan maldarların başqa otlaqlara və ya qışlağa köçməsi, bununla əlaqədar olaraq həmin qəbirlərdə dəfn ediləcək, insanların yeni məskənlərdə vəfat edərək elə oradaca dəfn edilməsi ilə izah oluna bilər. (28, 85) Arxeoloq bu qənaətə Xaçbulaq yaylığında daş qutu qəbirlərin qazıntısı və tədqiqi əsasında gəlmişdir.

Naxçıvan MR-nın ərazisindəki Şahtaxtı nekropolunda isə qeyd olunan hala daha kütləvi şəkildə rast gəlinmiş və burada qazılmış 34 daş qutu qəbrin heç birində insan skeletinə təsadüf edilməmişdir. Məhz bu fakta əsasən nekropolda qazıntılar aparmış Q.Ağayev yuxarıda qeyd edilən fikirlərlə müəyyən qədər razılaşa da bunların Şahtaxtı nekropoluna aid edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü bildirmişdir. Onun qənaətinə bu qəbirlər qürbətdə həlak olmuş və ya əsir aparılmış tayfa üzvlərinin şərəfinə qurulmuşdur. (19, 50)

Naxçıvan MR-nın Şərur və Ordubad rayonları ərazisindəki kurqan və kromlex qəbirlərdə də insan skeleti aşkar olunmamışdır. Bundan əlavə, Sədərək rayonu ərazisində tədqiq edilən e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid Çapacaq kurqanında və son tunc – ilk dəmir dövrünə aid Sədərək qalasının nekropolundakı daş qutu rəbirdə də arxeoloqlar eyni mənzərə ilə qarşılaşmışlar (10, 44). Bu ərazilərdə arxeoloji qazıntılar aparən N.Müsevblinin fikrincə, müəyyən bölgələrdə konkret tarixi dövrlərdə ölənlərin meyitlərinin qəbirə qoyulmaması düşünülmüş, məqsədyönlü şəkildə icra edilən bir dəfn adəti olmuşdur (10, 46). O, bu fikrə Şərur, Sədərək rayonlarının yuxarıda qeyd etdiyimiz abidələr kompleksi və Gəmiqaya dəfn abidələrində, ən nəhayət isə Zəyəmçay nekropolunda apardığı qazıntı işləri nəticəsində gəlmişdir.

Beləliklə, elmi ədəbiyyatda skeletsiz və ya tamamilə boş qəbirlər haqqında fikirlər müxtəlifdir. Zəyəmçay nekropolundakı insan skeleti tapılmayan qəbirləri adlandırmaq düzgün olmazdı. Zəyəmçay nekropolunda skeletsiz qəbirlər əksəriyyət təşkil edir və

onlar da digərləri kimi daş örtüyünə, müəyyən avadanlığa və s. malikdirlər. Həmin qəbirlərdən də zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri götürülmüşdür (9).

Fikrimizcə, Zəyəmçay nekropolunda da bəzi qəbirlərə meyitin qoyulmaması konkret dəfn adəti ilə əlaqədardır. Zəyəmçay sakinləri dini inamına görə ölənlərin ruhu sonradan bu rəmzi və ya xatirat qəbirlərinə köçürmüş. Buradan maraqlı bir sual meydana çıxır. Bəs onlar niyə torpaqda basdırılmır və aqibətləri necə olurdu?

Çox güman ki, burada yalnız bir amil – torpağın müqəddəsliyi əsas götürülür və meyitlərin qəbirlərə qoyulmaması prinsipinə əməl edilirdi (1, s.166). Basdırılmayan meyitlər isə ya yandırılır, ya çöldə vəhşi heyvanlara və ya quşlara yem edilir, ya sıldırım qayadan atılır, ya da iti çaylarda axıdılaraq məhv edilirdi (8, 15). Y.İ.Hummel tunc dövrünə aid qəbir abidələrində ölünün yandırılması adətinin mövcud olduğunu müəyyənləşdirmişdir (24, 65-67). Lakin, Zəyəmçay nekropolunda belə bir hala təsadüf olunmamışdır (9). Ölüyandırma, adəti ilə bağlı digər bir dəfn adəti – ölülərin suda axıdılması faktı da tunc dövrünün dəfn adətlərindən olmuşdur. Zəyəmçay nekropolunda bəzi qəbirlərdə ölülərin baş tərəfinin yaxınlıqdakı çaya doğru dəfn edilməsi də yəqin ki, yerli sakinlərin qədim su ayini ilə bağlı olmuşdur. Belə dəfn adətinə Şimali Qafqazın bir çox yerlərində də rast gəlinir (4, 99-100).

Meyitlərin çöldə vəhşi heyvanlara və ya quşlara yem edilməsi fikrini isə nekropolun 45 №-li daş örtüklü qəbirindən aşkar edilən skelet təsdiqləyir. Belə ki, onun üzərində deşik yerləri (kəllə hissəsində) və dimdik izləri aydın şəkildə görünür. Skeletin ayaq hissəsindən qartal başı formasında yonulmuş çay daşının tapılması isə meyitin çöldə vəhşi quşlara yem edilməsini təsdiqləyir (9, s.54-55). Ehtimal ki, torpağın sağlığını qorumaq məqsədilə meyitin ətini vəhşi quşlara yem etmiş, onun sümüklərini isə basdırmışlar. Çünki qəbirdəki skelet çox dağınıq vəziyyətdə idi. Lakin, başqa bir ehtimalla bəzi qəbirlərdə meyitlərin əzilərək, deformasiyaya uğradılaraq basdırılması da müəyyən dəfn adəti ilə əlaqədar olmuşdur. Çünki, Zəyəmçay hövzəsi ilə qonşu olan Şəmkirçay hövzəsinin bəzi qəbirlərində də bu adət izlənilir. Bulaqbaşı abidələrində II yaşayış yerindən tapılmış 7 №-li qəbirdə də belə adətlə rastlaşırıq. Burada dəfn edilmiş meyidin sol ayağının baldır sümüyü skeletin kəlləsinin yanında, qabırğaların üstündə, digər qol sümüyü isə ayaq barmaqlarının aşağısında idi. Kəllə deformasiyaya uğradılmışdı. Qəbrin üzərində qalın yanğın qatı əhatəsi vardı (2, 23).

Zəyəmçay nekropolunun 8 №-li torpaq qəbrində qazıntılar zamanı iki skeletə məxsus sümüklər dağılmış halda aşkar olundu. Qəbirdə qarət izlərinə rast gəlinmirdi. Kəllədən bir qədər aralı alt çənə və onun üstündəki dişləri aydın görünürdü. Alt çənə qəbir kamerasının qərb divarına yaxın yerdə qoyulmuşdu. Onurğa sütunu meyidin yarım bükülü vəziyyətdə dəfn edildiyini göstərirdi (9, s.11).

Qeyd etmək lazımdır ki, BTC və CQBK layihələri üzrə arxeoloji qazıntılar zamanı Tovuzçay və Həsənsu nekropollarındakı bəzi qəbirlərdə də belə dəfn adətinin izlərinə rast gəlinir. Məsələn, Tovuzçay nekropolunun 32 və 36 №-li qəbirlərində insan sümükləri parçalanmış və doğranmış vəziyyətdə tapılmışdır. 32 №-li qəbirdə kəllənin üzərində basılma və dağılma izləri görünürdü. Alt çənə isə yox idi. 36 №-li qəbirdə də skeletin alt çənəsi yox idi. Kəllə tamamilə yastılanmışdı. Skeletin baldır sümükləri də yox idi. Oynaqdan aşağı hissə güman ki, kəsilmiş və ya qırılmışdır. Skeletin kəlləsi dairəvi istiqamətdə xırda çay daşları ilə əhatələnmişdir. Həsənsu nekropolunun 3 №-li qəbirində isə insan çənəsi skeletdən ayrı yerdə, kameranın cənub-şərq küncündə tapılmışdır. Kür çayının sağ sahilində Qanlıtəpə abidəsindəki II qazıntı sahəsinin 1 №-li

daş qutu qəbirində də buna oxşar dəfnə rast gəlinmişdir. Qəbir kamerasındaki skeletin hövsələ çanağının üstündə alt çənə sümüyü aşkar olundu. Qəbir kamerasında meyitin başının üstündə doğranıb qoyulmuş digər skeletə məxsus insan sümükləri vardı. Maraqlıdır ki, həmin bu dağınıq sümüklərin içərisindən insanın kəlləsinə aid heç bir sümüyə rast gəlinməmişdir (2, 46). Daşkəsən rayonunda Xaçbulaqda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən daş qutu qəbirlərdə də alt çənənin öz yerindən kənarlaşdırılması hallarına təsadüf edilmişdir. E.ə. II minilliyin sonuna aid edilmiş bir qəbirdə insan çənəsi skeletin ayağının yanından tapılmışdı (28, 139).

Beləliklə, Zəyəmçay nekropolunun bəzi qəbirləri ilə yanaşı digər ərazilərdə rast gəlinən insan meyitlərinin parçalanıb, deformasiyaya uğradılaraq dəfn edilməsi ayınınin təsadüfi olmayıb, konkret dəfn adəti ilə bağlılığının şahidi olur.

Zəyəmçay nekropolunun yaradıcılarının dəfn adətlərində bir qədər fərqli, lokal xüsusiyyətlər müşahidə edilir ki, bu da son tunc – ilk dəmir dövründə Qərbi Azərbaycanda tətbiq olunan dəfn adətlərin müxtəlifliyindən xəbər verir (8, 15).

Zəyəmçay nekropolunun 75 №-li torpaq qəbrinin ətrafında qazıntılar zamanı ocaq formasında dairəvi düzülmiş daşlar ortaya çıxdı. Bu kiçik çay daşlarının ortasında və kənarlarında xeyli miqdarda kömür parçaları aşkar edildi. Daha sonra buynuz və diş sümükləri tapıldı. Müəyyən ehtimalla bura ocaq yeri olmuş və donuz, keçi, qoyun və s. kimi heyvanlar burada bişirilmişdir. Sonrakı arxeoloji qazıntılar nəticəsində ocaq yerinin ətrafı təmizləndi və böyük sahədə (təxminən 2x3 metr) planlı düzülüş daşlardan ibarət ocaq kompleksi aşkarlandı. Ehtimal etmək olardı ki, bu yer qəbiristanlığa dəfnə, yaxud da ziyarətə gələnlərin qurbangah yeri olmuşdur (9,s.82).

Nekropolun bəzi qəbirlərində skeletin başı altında bir və ya iki gil qab (əsasən xeyrə və qazan tipli) aşkar edilmişdir. Bunun müəyyən məna ifadə etməsi şübhəsizdir. Yəqin ki, bu qablar ərzaq ehtiyatı ilə doldurulmuş və o dünyada ölünün «qidalanmasına» xidmət etmişdir. Analoji olaraq bu tip qəbirlərə və skeletlərə Orta Asyanın Təzəboğyan mədəniyyətinə məxsus Kokça III qəbiristanlığında da rast gəlinmişdir (5, 119-120). Kəllənin altına daş, yaxud gil qab qırığı qoyulması adətinə isə Azərbaycanın ilk tunc dövrü kurqanlarında (18, 51) və Yaloylutəpə abidələrində təsadüf olunmuşdur. Belə dəfn adətlərinə Şahbuzda Sarıdərə nekropolunda və Böyükdüzün antik dövrə aid qəbirlərində də rast gəlinmişdir (17, 21).

Zəyəmçay nekropolunun 109 və 115 №-li daş örtüklü qəbirlərindən aşkar olunan keramika nümunələri daha çox diqqəti cəlb edir. 109 №-li qəbirdən tapılan yastı ağızlı, qara rəngli küpənin çiyin hissəsindən bir qədər aşağıda deşik açılmışdı. Bu deşik kobud formada qab bişirildikdən sonra açılmışdı. Qəbirdəki qabların ətrafına səliqə ilə xırda çay daşları düzülmüşdü. 115 №-li qəbirdən tapılan dar ağızlı, qara rəngli, çiyinlərində qulp çıxıntıları olan küpənin çiyin hissəsində də eynilə bu cür deşik aşkar edildi. Bu deşik də əl üsulu ilə kobud formada qab bişirildikdən sonra açılmışdı. Qabların hər ikisi qəbir kamerasına qoyulmaqdan ötrü hazırlanmışdır. Ehtimal ki, qablarda bu cür deşik yerlərinin açılması Zəyəmçay sakinlərinin ruhlara, axirət dünyasına inamı ilə əlaqədar olmuşdur. Maraqlı orasıdır ki, 109 və 115 №-li qəbirlərin heç birində insan skeleti aşkar edilməmiş və tapılan qabların hər ikisində deşiklərin istiqaməti qərbə olmuş və çiyin hissədə açılmışdır (9, s.110, 116).

Zəyəmçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövrünün qəbir abidələrində dəfn adətlərini izləmək üçün qazıntılar nəticəsində bu qəbirlərdən tapılan müxtəlif əşyaların, o cümlədən gil fiqurların (insan, öküz, quş və s.), müxtəlif silahların, tunc kəmərlərin

lərin və s. böyük rolu vardır.

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrindən tapılan zoomort tipli arxeoloji materiallar da Zəyəmçay sakinlərinin zəngin mənəvi mədəniyyətlərinin müəyyən qismini özündə əks etdirir (15, 75-77). Dini təsəvvürlərdə müəyyən yer tutan və dəfn adətində də özünü təcəssüm etdirən müxtəlif heyvanların təsviri həkk edilən metal əşyalar və saxsı qablar da qəbrə qoyulan avadanlığa daxil edilirdilər.

Zəyəmçay hövzəsinin qəbir abidələrində, xüsusilə də Zəyəmçay nekropolunun qəbirlərində astral inamlarla bağlı dəfn adətlərinə də geniş rast gəlinir. Şərqi dəfn adətlərini araşdıran ingilis arxeoloqu Q.Çayldın fikrincə bu dövrün dəfn adətlərinin əsasını astral görüşlər təşkil edirdi: ölünün bədəninə qırmızı oxra səpir, səmti nəzərə almadan onu böyrü üstə, bükülü vəziyyətdə basdırırdılar (31, 94).

Zəyəmçay nekropolunun bəzi qəbirlərində oxra izlərinə rast gəlinir (12, s.60). Bu isə od, istilik və Günəşə olan inamla xarakterizə olunur. Məlumdur ki, qədim dünyanın demək olar ki, bütün xalqlarında Günəşə sitayiş özünə digər inamlara nisbətən daha geniş yer tapmışdır. İbtidai insanların inamına görə, şər ruhlar oddan, Günəşin və odun rəmzi hesab edilən oxradan – qırmızı rəngdən qorxarmışlar. M.Seyidov göstərdi ki, qədim türkdilli xalqlarda da oxra mifik təfəkkürlə bağlı olub, Günəş rənginin və Günəşin özünün rəmzi hesab olunurdu. Bu və ya başqa ölünün əbədi olduğu bildirmək üçün onun meyidinə bu rəngdə oxra səpilmişdir (16, 142).

Zəyəmçay sakinlərinin oxraya inamı ibtidai magiya münasibəti idi və bu münasibət ən qədim astral inamı – Günəşə inamı əks etdirirdi. Çox güman ki, oxra səpilmiş qəbirlərdəki skeletlərin kəlləsi altından, eləcə də digər qəbir kameralarının müxtəlif yerlərindən Günəş təsvirli qabların aşkar olunması heç də təsadüfi deyildir. Od kimi Günəşin də istilik vermək və işıq saçmaq qabiliyyətini mütləqləşdirən Zəyəmçay sakinləri Günəşin rəmzi işarələrini metal əşyalar və saxsı qablar üzərində təsvir edirdilər. Zəyəmçay nekropolundan üzərində və daxili səthində Günəş və onun şüalarının təsviri olan onlarla saxsı qab nümunələri tapılmışdır. Üzərində Günəş simvolu olan qabların və bütövlükdə bu simvolların semantikasını haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur (13, 26).

Aypara şəkilli işarələrin də astral inamlarla bağlı olması şübhəsidir. Aya sitayiş qədim dövrlərdə Azərbaycanda yaşayan tayfalar arasında geniş yayılmış inamlardan biri olmuşdur. Zəyəmçay nekropolunda Ay, ulduz və digər səma cismlərinə sitayiş özündə əks etdirən nümunələrə az rast gəlinmişdir (14, 216). Zəyəmçay nekropolundakı 109 №-li daş örtüklü qəbrin üst örtüyünün ayrapa formasındakı daş düzümünə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə Qafqaz ərazisindəki tunc dövrü qəbir abidələrində bu formaya malik qəbirüstü örtüklərə az hallarda təsadüf edilmişdir (12, 59). Azərbaycanda Zəyəmçay abidələrindən əlavə, Daşkəsən rayonu ərazisində ilk tunc dövrü kurqanında, alt qorizontda sarı gildən qurulmuş aypara (28, 15), Şəki rayonu ərazisində e.ə. II minilliyin II yarısına aid kurqanlarda isə aypara formalı daş düzümləri aşkar edilmişdir (22, 99-100). Kabarda-Balkarda Kişpek kəndi yaxınlığındakı kurqanda e.ə XVI-XIV əsrlərə aid katakomba tipli qəbirdə çay daşlarından düzülmüş aypara aşkar edilmişdir (32, 41-42). Zəyəmçay nekropolunun daş örtüklü qəbirləri ilə oxşarlıq təşkil edən Şərqi Gürcüstandakı Madnişçal nekropolunun bir neçə qəbrində də aypara formalı daş düzümləri aşkar edilmişdir (30, 168). Bütün bunlar Zəyəmçay nekropolu ilə yanaşı, Qafqazın digər bölgələrində aşkar edilmiş qəbir abidələrində də dəfn adətinin astral inamlarla bağlılığını göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qədim tayfalarının dini dünyagörüşündə Ay simvolu məhsuldarlıq rəmzi kimi ifadə olunurdu. Aya inamla bağlı ideyalar və görüşlər Azərbaycan folklorunda və mifologiyasında da geniş təmsil olunmuşdur (3, 35-41).

Zəyəmçay hövzəsinin dəfn adətləri son tunc – ilk dəmir dövründə hövzənin qədim sakinlərinin iqtisadi və ictimai quruluşu haqqında da sanballı məlumatlar verir. Qazıntılar nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu dövrdə əkinçi-maldar tayfalar olan Zəyəmçay sakinlərinin yüksək mədəniyyəti olmuş və bu mədəniyyət zəmnində vahid adət-ənənə, ideologiya formalaşmışdır. Bu dövrün ideologiyası isə birinci növbədə özünü hövzənin qəbir abidələrindəki müxtəlif dəfn adətlərinə münasibətdə büruzə vermişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.A., Müseyibli N.Ə., Zəyəmçay nekropolunun bəzi dəfn adətləri. /Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. 2003, № 2.
2. Abbasova F., Bulaqbaşı abidələri. Bakı, 2003.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, 1988.
4. Göyüşov R., Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986.
5. Göyüşov R., Martinov A.İ., SSRİ arxeologiyası. Bakı, 1990.
6. Hagel B. – Ştrommenger Y., Qalakənd. Bakı, 1999.
7. Xəlilov C.Ə., Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı, 1959.
8. Müseyibli N.Ə., Ağayev Q., Zəyəmçay nekropolu Azərbaycanda yeni növ abidədir. /«Elm» qəzeti, № 19-20. 20 iyun 2003-cü il.
9. Müseyibli N. Ə, Ağayev Q. H., Kvaçidze V. A. Zəyəmçay nekropolunda 2003-cü ildə aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin elmi hesabatı. Bakı, 2005
10. Müseyibli N.Ə., Gəmiqaya. Bakı, 2002.
11. Müseyibli N.Ə., Qədim Sədərək. Bakı, 2003.
12. Müseyibli N.Ə., Zəyəmçay nekropolunda arxeoloji qazıntılar. /Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. 2004, № 2.
13. Müseyibov N.Ə., Bir daha xaç işarəsinin semantik mənası haqqında. /Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992.
14. Nəcəfov Ş.N., Zəyəmçay nekropolunda astral innamlarla bağlı dəfn adətləri. /Elmi axtarışlar. X toplusu. Bakı, 2004.
15. Nəcəfov Ş.N., Zəyəmçay nekropolunda aşkar edilmiş zoomorf tipli arxeoloji materiallar. /Elmi axtarışlar. XI toplusu. Bakı, 2004.
16. Seyidov M., Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989.
17. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Novruzlu Ə.İ., Babayev V.M., Naхçıvanın və Babək bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, 1995.
18. Абибуллаев О.А., Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
19. Агаев Г., Шахтагы в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва. 2002.
20. Анучин Д.Н., Доисторическая археология Кавказа. ЖМНП, январь, 1884.

21. Арциховский А.В., Основы археологии. Москва, 1954.
22. Ахундов Т.Н., Северо-западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку, 2001.
23. Гуммель Я.И., Археологические очерки. Баку, 1940.
24. Гуммель Я.И., Археологические раскопки в районах Азербайджанской ССР. Изв. Аз. ФАН. № 3, 1939.
25. Ивановский А.А., По Закавказью. МАК, VI. 1911.
26. Казиев С.М., Археологические раскопки Мингечаура. МКА. т. I. Баку, 1949.
27. Казиев С.М., Раскопки курганов Степанакерта, Изв. Аз. ФАН. № 3, 1939.
28. Кесаманлы Г.П., Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, 1999.
29. Кузмина Е.Е., Погребальный обряд наступешских племен Евразийских степей в свете данных индо-иранской традиции /Всесоюзная археологическая конференция «Дост. советской археол. в XI пятилетки». Тезисы докладов. Баку, 17-21 мая 1985 г.
30. Тушушвили Н.Н., Маднисчальский могильник. Тбилиси, 1979.
31. Чайлд Г., Прогресс и археология. М., 1949.
32. Чеченов И.М., Курган II у селения Кишпек в Кабардино-Балкарии. В кн. Новое в археологии северного Кавказа. М., 1986.
33. Чубинишвили Т.Н., Древнейшие грунтовые погребения Самтаврского могильника. КСИИМК. Вып. 46. 1952.

Najafov Sh. H.

**ABOUT THE SOME FUNERAL RITES OF ZAYAMCHAY BASIN'S
INHABITANTS AT THE TIME OF FINAL BRONZE AND EARLY IRON**

S U M M A R Y

In 2003 year in the territory of Shamkir region and in the right of Zayamchay river were investigated archeological excavations and almost these excavations rished Azerbaijan cultural material monuments. The majority of these graves that were investigated in this nechropole had not analogue in Azerbaijan and Caucasus to tally up to now. The main feature of these graves are funeral rites. The differently of funeral rites in the nechropole the showing of antiqual settlementer`s theologian world view. Specially skeletal graves, the putting of little river stones and obsidians to these graves. The burring of corpses with materials in the folded situation causes to great interest all archeologic materials were investigated from Zayamchay nechropole are belong to the Khocali-Gadabay culture in the secoud part of the second millennium and the before of the first millennium. And almost antique Azerbaijan tribes that were lived in Zayamchay basin has possessed some local burial traditions as be as in the other territories.